

Альтернативна (невійськова) служба в Росії в умовах російсько-української війни: між конституційною гарантією, мобілізаційною практикою та міжнародно-правовою критикою

Alternative Civilian Service in Russia during the Russian-Ukrainian War: Between Constitutional Guarantee, Mobilization Practice and International Legal Criticism

Ярослав Котилко

Yaroslav Kotylko

доктор філософії з державного управління, заступник начальника Відділу юридичного забезпечення та правової аналітики, e-mail: y.kotylko@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3870-5431>

PhD (Public Adm.), Deputy Head of the Department of Legal Support and Legal Analytics, e-mail: y.kotylko@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3870-5431>

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, м. Київ, Україна

State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience, Kyiv, Ukraine

Received: June 6, 2026 | Revised: June 20, 2026 | Accepted: June 30, 2026

УДК 342.7:355.271(470):341.231.14

DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.3.6>

Мета роботи. Комплексний історико-правовий і правозахисний аналіз інституту альтернативної (невійськової) служби в Росії в умовах російсько-української війни, визначення співвідношення між конституційними гарантіями, мобілізаційною практикою та міжнародно-правовою оцінкою дотримання свободи совісті.

Метод дослідження. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння) і спеціально-юридичні (формально-юридичний, історико-правовий, тлумачення правових норм) методи, а також case study. Джерельну базу становлять Конституція РФ, федеральне законодавство, документи ООН, матеріали міжнародних правозахисних інституцій, аналітичні звіти та повідомлення незалежних моніторингових організацій.

Результати дослідження. Встановлено, що інститут альтернативної служби в Росії формально зберігає конституційне закріплення, однак характеризується обмеженням доступом, значною дискрецією призовних комісій і можливістю проходження служби у структурах, пов'язаних із збройними силами. Після мобілізації 2022 р. механізм реалізації права для мобілізованих фактично відсутній, а законодавчі зміни посилюють інтеграцію невійськових посад у військову систему. Аналіз справ Павла Мухоманського, Захара Асмаловського та Германа Стрелкова підтверджує системні перешкоди, адміністративний тиск і необхідність тривалого судового захисту.

Теоретична цінність дослідження. Обґрунтовано концепцію нормативної подвійності, за якої конституційне право співіснує з механізмами його фактичного обмеження.

Практична цінність дослідження. Результати можуть бути використані у порівняльно-правових дослідженнях, правозахисній діяльності та вдосконаленні моделей альтернативної цивільної служби відповідно до міжнародних стандартів.

Цінність дослідження. Показано, що війна проти України посилює розрив між конституційними гарантіями та реальною практикою реалізації права на альтернативну службу в Росії.

Тип статті. Теоретична (історико-правова).

Purpose. To provide a comprehensive historical, legal, and human rights analysis of alternative (non-military) service in Russia during the Russian-Ukrainian war, examining the relationship between constitutional guarantees, mobilization practices, and international human rights standards regarding freedom of conscience.

Method. The study applies general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization), special legal methods (formal legal, historical legal, legal interpretation), and case study analysis. Sources include the Constitution of the Russian Federation, federal legislation, UN documents, reports of international human rights bodies, the European Union Agency for Asylum, and independent human rights monitoring organizations.

Findings. The study finds that Russia formally recognizes the right to alternative service while maintaining significant legal and administrative barriers to its implementation. Following the 2022 mobilization, no effective mechanism was established for mobilized reservists to access alternative civilian service, and legislative amendments shifted the focus toward non-military positions within the armed forces. Case studies of Pavlo Mushumansky, Zakhar Asmalovsky, and German Strelkov demonstrate that exercising this right frequently requires prolonged litigation and resistance to administrative pressure. International organizations consistently criticize Russian practice as incompatible with freedom of conscience.

Theoretical Implications. The study conceptualizes the Russian model as a case of normative duality, where constitutional guarantees coexist with mechanisms that substantially restrict their implementation.

Practical Implications. The findings support comparative legal research, human rights monitoring, and the development of civilian alternative service models consistent with international standards.

Value. The study demonstrates that the war against Ukraine has widened the gap between constitutional guarantees and the actual implementation of the right to alternative service, making it increasingly declarative within Russia's militarized legal framework.

Paper Type. Theoretical (historical-legal).

Ключові слова: релігійні організації, свобода совісті, альтернативна (невійськова) служба, релігійні переконання, правове регулювання, національна безпека, національна оборона, військовий обов'язок, росія, російсько-українська війна.

Key words: Religious Organizations; Freedom of Conscience; Alternative (Non-Military) Service; Religious Beliefs; Legal Regulation; National Security; National Defense; Military Duty; Russia; Russian-Ukrainian War.

Вступ

Російська Федерація здійснила агресію проти України у 2014 році, а 24 лютого 2022 року розпочала повномасштабне вторгнення, яке супроводжується тяжкими порушеннями прав людини, міжнародного гуманітарного права та системним руйнуванням цивільного і релігійного життя на українських територіях. У цій війні релігія використовується не лише як сфера впливу, а й як інструмент легітимації агресії: міжнародні моніторингові та правозахисні структури фіксують, що офіційний російський дискурс і пов'язана з державою релігійна риторика виправдовують війну через апеляції до «традиційних цінностей», «священної місії» та демонізацію релігійних і світоглядних «інших». Унаслідок цього проблема свободи совісті в сучасній Росії постає не як вузьке питання індивідуального вибору, а як складова ширшої системи мілітаризації держави, у якій ідеологія, право та релігійна символіка працюють на забезпечення війни.

У такому контексті особливого значення набуває інститут альтернативної (невійськової) служби. Формально право на заміну військової служби альтернативною цивільною службою закріплене в Конституції Російської Федерації. Водночас практична реалізація цього права є суттєво обмеженою. Особи, які з релігійних чи інших переконань відмовляються від військової служби, нерідко стикаються з адміністративними бар'єрами, вузьким тлумаченням права на альтернативну службу та складністю її фактичного отримання. Більше того, навіть у разі надання такої альтернативи вона може бути пов'язана з роботою на підприємствах оборонної промисловості чи в інших секторах, що опосередковано забезпечують воєнні потреби держави. Отже, відмова від участі у бойових діях не завжди означає реальне виведення особи з воєнної машини.

Повномасштабна російсько-українська війна загострила одну з ключових суперечностей сучасного російського правопорядку: поєднання формального конституційного визнання права на альтернативну (невійскову) службу з фактичним посиленням мобілізаційного примусу та звуженням простору свободи совісті. В умовах війни держава не лише вимагає виконання військового обов'язку, а й дедалі активніше використовує право, адміністративні механізми та ідеологічні, у тому числі релігійні, наративи для легітимації війни та підпорядкування індивіда інтересам воєнної політики. За таких обставин інститут відмови від військової служби за переконаннями стає одним із найбільш конфліктних елементів державної мобілізаційної системи, оскільки безпосередньо стосується меж допустимого державного примусу, реального змісту свободи совісті, допустимості релігійно мотивованої відмови від участі у війні та відповідності національного регулювання міжнародним стандартам прав людини.

Проблема полягає в тому, що російська модель альтернативної служби навіть до початку повномасштабної війни мала обмежувальний характер, а після 2022 року її суперечності лише поглибилися. Формальне існування права на альтернативну службу не гарантує його ефективного реалізації, оскільки доступ до нього ускладнюється процедурними бар'єрами, широкою дискрецією призовних комісій, вузьким тлумаченням підстав для заміни служби та відсутністю дієвих механізмів захисту заявників. Додаткову проблему становить те, що навіть у разі надання такої альтернативи особа не завжди виводиться з воєнної інфраструктури держави, оскільки може бути залучена до праці на підприємствах оборонного сектору або в інших структурах, пов'язаних із забезпеченням війни. Таким чином, центральним науковим питанням є не лише опис нормативної моделі альтернативної (невійськової) служби в Росії, а й з'ясування того, якою мірою цей інститут у період російсько-української війни зберігає ознаки реального механізму захисту свободи совісті, а якою — перетворюється на інструмент контролюваного та обмеженого допуску до опосередкованої участі у воєнній політиці держави.

Метою цієї статті є комплексний аналіз альтернативної (невійськової) служби в Росії в умовах російсько-української війни крізь призму конституційних гарантій, мобілізаційної практики та міжнародно-правової критики. Особливу увагу приділено суперечності між формальним визнанням свободи совісті та фактичними труднощами реалізації права на альтернативну службу, а також тому, як війна посилила репресивний і обмежувальний характер цього інституту.

Огляд літератури

Проблематика реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в умовах війни вже ставала предметом дослідження українських науковців, зокрема С. Рабіновича, Б. Мохончука, В. Голуба, І. Пирого, М. Белової, В. Фрідманської, О. Білаш, Т. Карабіна, Я. Митровки, О. Олійника та інших. У цих працях переважно акцентовано увагу на аналізі національного законодавства та проблемах його застосування. Попри наявність окремих правозахисних, журналістських та аналітичних матеріалів щодо альтернативної цивільної служби в Росії, комплексних україномовних історико-правових досліджень, присвячених трансформації цього інституту саме в умовах російсько-української війни та мобілізації після 2022 року, виявлено не було.

Теоретичні засади аналізу альтернативної (невійськової) служби в Росії в умовах російсько-української війни ґрунтуються на міждисциплінарному підході, що поєднує теорію прав людини, конституціоналізм, дослідження мілітаризації держави, публічне адміністрування, соціологію релігії та історико-правову перспективу. У сучасних дослідженнях центральною аналітичною рамкою виступає співвідношення між свободою совісті та державним примусом, у межах якого інститут відмови від військової служби за переконаннями розглядається як механізм узгодження оборонних потреб держави з фундаментальними правами людини.

У науковій літературі свобода совісті трактується не як виняток із військового обов'язку, а як самостійна конституційна та міжнародно-правова цінність. У цьому контексті право на альтернативну службу розглядається як показник того, наскільки держава визнає межі власного примусу щодо особи. Для Російської Федерації це питання є особливо показовим, оскільки формальна конституційна гарантія поєднується з обмежувальною адміністративною практикою.

Важливе місце в сучасних дослідженнях посідає концепція авторитарного легалізму, відповідно до якої право в недемократичних режимах виконує не лише гарантійну, а й дисциплінарну функцію. У такій оптиці альтернативна служба в Росії розглядається не просто як правовий інститут, а як складова системи державного контролю, у якій вирішальне значення мають дискреція призовних комісій, процедурні бар'єри та нерівність доступу до реалізації права.

Окрему увагу дослідники приділяють концепціям мілітаризації та сек'юритизації, які дозволяють пояснити, чому після початку повномасштабної війни право на альтернативну службу стало ще більш уразливим. У межах цих підходів неучасть у війні розглядається державою не як прояв свободи совісті, а як ознака нелояльності. Це дає підстави аналізувати альтернативну службу як простір конфлікту між індивідуальними переконаннями та логікою воєнної мобілізації.

Важливим теоретичним напрямом є також соціологія релігії. У її межах релігія розглядається водночас як джерело пацифістських переконань і як ресурс державної легітимації війни. У російському контексті це має особливе значення, оскільки релігійні мотиви можуть бути підставою для відмови від військової служби, але водночас релігійна риторика використовується для морального виправдання агресії.

У науковій літературі застосовується також концепція інституційного дизайну, яка дозволяє показати, що зміст альтернативної служби визначається не лише формальним

визнанням відповідного права, а й конкретними правилами його реалізації: строками служби, переліком робіт, підпорядкуванням установ, процедурами розподілу та можливостями оскарження. Саме тому російська модель аналізується як така, де інституційна конструкція може мати стримувальний і частково каральний характер.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що альтернативна (невійськова) служба в Росії є багатовимірним інститутом, сформованим взаємодією права, війни, адміністративних практик, релігійного чинника та державної політики. Водночас попри наявність окремих досліджень конституційно-правових засад альтернативної служби, комплексний історико-правовий аналіз трансформації цього інституту в умовах російсько-української війни, мобілізації після 2022 року та посилення обмежень свободи совісті залишається недостатньо розробленим. Саме ця наукова прогалина зумовила вибір теми, визначила логіку дослідження та його спрямованість.

Методологія дослідження

Методологічну основу дослідження становить комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що забезпечують системний аналіз інституту альтернативної (невійськової) служби в Росії в умовах російсько-української війни. Дослідження має історико-правовий і правозахисний характер та поєднує аналіз нормативно-правового регулювання, адміністративної практики, міжнародних стандартів свободи совісті й особливостей їх практичної реалізації.

Методологічний підхід ґрунтується на використанні герменевтичного методу, який застосовано для тлумачення положень Конституції Російської Федерації, федерального законодавства про альтернативну цивільну службу та мобілізацію, а також міжнародно-правових актів; феноменологічного методу — для осмислення альтернативної (невійськової) служби як форми реалізації свободи совісті; синергетичного підходу — для аналізу взаємозв'язку правових, політичних, релігійних і воєнних чинників, що впливають на функціонування цього інституту.

Із загальнонаукових методів використано аналіз і синтез для опрацювання нормативно-правових актів, міжнародних документів, правозахисних матеріалів і наукової літератури; індукцію та дедукцію — для формулювання узагальнень щодо співвідношення між конституційними гарантіями та практикою їх реалізації; порівняльний метод — для зіставлення російської моделі альтернативної служби до і після початку повномасштабної війни у 2022 році, а також для оцінки її відповідності міжнародним стандартам захисту прав людини.

Серед спеціально-юридичних методів застосовано формально-юридичний метод для дослідження змісту нормативно-правових актів, історико-правовий — для виявлення еволюції інституту альтернативної (невійськової) служби, а також метод аналізу правозастосовної практики та case study — для дослідження конкретних випадків реалізації права на альтернативну службу та його порушення в умовах мобілізації.

Джерельну базу дослідження становлять Конституція Російської Федерації, федеральні закони та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародно-правові документи, матеріали міжнародних організацій і правозахисних інституцій, а також наукові праці, присвячені свободі совісті, військовому обов'язку та альтернативній (невійськовій) службі.

Результати

Сама ідея альтернативної (невійськової) служби в Росії не є продуктом уже пострадянського періоду, оскільки її нормативне та суспільно-політичне оформлення розпочалося ще в останні роки існування Радянського Союзу. На початку 1990 року Верховна Рада СРСР під впливом демократичних трансформацій і зростання уваги до прав людини розпочала роботу над першим законопроектом про альтернативну (невійськову) службу. Одним з авторів цього проекту був Анатолій Пчелінцев, який на той час був військовим юристом, а згодом очолив

правозахисну організацію “Інститут релігії та права”. За його свідченнями, відповідний законопроект мав шанси бути ухваленим ще в радянський період, оскільки його планували розглянути на осінній сесії 1991 року, яка, однак, виявилася останньою в історії радянського парламенту (Zherebyatev, 2002).

Втім, навіть у разі формального прийняття такого закону його практична реалізація була б проблематичною. Для запровадження альтернативної (невійськової) служби був необхідний окремий підзаконний акт, який мав визначити порядок її проходження, компетенцію органів влади, умови направлення та перелік видів робіт. Після розпаду СРСР питання такого регулювання мало вирішуватися вже органами виконавчої влади нової держави — Російської Федерації. Унаслідок цього сама ідея альтернативної служби фактично опинилася у правовому розриві між двома державними системами: радянською, яка не встигла довести реформу до кінця, і російською, яка тривалий час не створювала дієвого механізму реалізації задекларованого права.

Новий етап у розвитку цього інституту розпочався після прийняття Конституції Російської Федерації 12 грудня 1993 року. Частина 3 статті 59 Конституції прямо закріпила право громадянина на заміну військової служби альтернативною цивільною службою у випадку, якщо несення військової служби суперечить його переконанням або віросповіданню, а також в інших випадках, передбачених федеральним законом (Конституція РФ, 1993). Тим самим право на альтернативну службу було піднесено до рівня конституційної гарантії, що в умовах формування нової правової системи мало принципове значення. Теоретично це означало, що навіть за відсутності спеціального федерального закону призовник міг безпосередньо посилатися на Конституцію як на акт прямої дії та вимагати визнання свого права в судовому порядку.

На практиці окремі громадяни саме так і діяли. Уже 14 квітня 1994 року Павло Зверев, релігійний пацифіст, звернувся до суду з позовом проти призовної комісії, відмовившись від проходження військової служби. Московський міський суд ухвалив рішення на його користь, і цей випадок вважається одним із перших відомих успішних судових прецедентів, у яких право на альтернативну службу було захищене на підставі безпосереднього застосування конституційної норми. Проте навіть наявність позитивного судового рішення не усувала системної проблеми: особи, які домагалися такого визнання, надалі продовжували отримувати повістки під час кожного нового призову. Отже, правова норма існувала, але механізм її реалізації залишався відсутнім, і цей нормативно-адміністративний вакуум зберігався фактично до початку 2000-х років (Immigration and Refugee Board, 1996).

Науковий аналіз Пітера Вейсберга переконливо демонструє, що шлях від конституційної гарантії 1993 року до ухвалення федерального закону у 2002 році був тривалим і конфліктним. Питання альтернативної цивільної служби в Росії не зводилося лише до технічної проблеми правового регулювання, воно було тісно пов'язане з ширшими дискусіями про свободу совісті, статус громадянина, межі втручання держави у сферу особистих переконань і загальний напрям військової реформи (Waisberg, 2004). Симптоматично, що під час вступу Росії до Ради Європи у 1996 році Парламентська асамблея окремо наголошувала на необхідності ухвалення закону про альтернативну службу, водночас звертаючи увагу на численні випадки жорстокого поводження, принижень і смертей у збройних силах (Parliamentary Assembly, 1996). Уже сама постановка цього питання свідчила про те, що європейські інституції сприймали альтернативну службу не як ізольований інститут, а як один із засобів реагування на системну кризу російської призовної армії.

Для розуміння такого опору необхідно враховувати реальний стан російської армії у 1990-х роках і на початку 2000-х років. Йшлося не просто про труднощі перехідного періоду, а про глибоку системну кризу: нестачу ресурсів, неналежне харчування, слабку медичну допомогу та масове поширення дедовщини як форми насильства над новобранцями.

Правозахисні організації фіксували, що ці практики призводили до тяжких тілесних ушкоджень, психічних розладів, самогубств, смертей і масових втеч із військових частин, що надавало кризі призовної армії не лише організаційного, а й виразного правозахисного характеру (Human Rights Watch, 2004).

Логічним наслідком цього стало масове ухилення від призову. За оцінками, з десяти вісімнадцятирічних громадян, які формально підлягали призову, реально проходив службу лише один. Решта або отримували відстрочку через навчання, або звільнялися за станом здоров'я, або знаходили інші способи уникнути служби. За таких умов військове командування сприймало альтернативну службу не як механізм забезпечення свободи совісті, а як ще один канал втрати призовного ресурсу, тому наполягало на тому, щоб зробити її максимально непривабливою та обтяжливою (Jamestown Foundation, 2002).

Формально Конституційний Суд Росії у 1996 році підтвердив, що право на альтернативну цивільну службу є безпосередньо чинним і підлягає забезпеченню незалежно від наявності чи відсутності спеціального федерального закону (Constitutional Court, 1996). Проте реальна практика свідчила про інше. Amnesty International у 1997 році зазначала, що через відсутність закону про цивільну альтернативу військовій службі будь-який відмовник у Росії ризикував опинитися під кримінальним переслідуванням або в місцях позбавлення волі, і вимагала негайного запровадження некаральної альтернативної служби та звільнення ув'язнених відмовників. Правозахисники також повідомляли про спеціальні інструкції правоохоронних і військових органів, спрямовані на посилення призову, розшук і затримання так званих ухильників (Amnesty International, 1997).

Особливо виразно цей розрив між правовою нормою та правозастосовною практикою проявлявся в індивідуальних справах. Поряд із випадком Павла Зверева, який домогся позитивного судового рішення, існувала значна кількість справ, у яких відмовники зазнавали кримінального переслідування, арештів або примусового повернення до військових частин. Amnesty International описувала, зокрема, справи Льва Соболева, засудженого за відмову від служби як Свідка Єгови, Дениса Язикова, проти якого було порушено кримінальну справу після публічної заяви про відмову від військової служби з мотивів совісті, Вадима Гессе, якого заарештували після спроби оформити право на альтернативу, а також буддійського новика Уванчаа Дозур-оола Монгушевича, якого після побиття у військовій частині знову примусово повернули до армії, попри посилення на його релігійні переконання (Amnesty International, 1996). Сукупність цих прикладів демонструє, що в 1990-х роках право на альтернативну службу в Росії мало радше декларативний характер і могло бути реалізоване лише через тривале судове протистояння, ризик криміналізації та втручання правозахисних структур.

Додаткового загострення ця проблема набула в контексті Першої чеченської війни, коли, за даними правозахисних організацій, окремі призовники дезертирували з військових частин, щоб не брати участі у бойових діях у Чечні, однак держава не надавала їм реальної можливості скористатися правом на відмову від військової служби з мотивів совісті, а натомість порушувала щодо них кримінальні справи. У поєднанні з масовою дедовщиною, недостатнім харчуванням, низьким рівнем медичної допомоги, самогубствами та втечами з частин це перетворювало сам інститут призову на джерело стійкого суспільного страху (Human Rights Watch, 2002). У такому контексті вимога запровадження альтернативної цивільної служби набувала не лише правозахисного, а й виразного соціального значення.

Після обрання Володимира Путіна президентом у 2000 році питання альтернативної цивільної служби отримало новий імпульс, але вже в межах іншої політичної логіки. Нова влада декларувала курс на зміцнення вертикалі управління та “диктатуру закону”, що передбачало завершення формування системної нормативної бази у ключових сферах державного регулювання. Підготовка відповідного законопроєкту була доручена не представникам силового блоку, а міністру праці Олександрю Почінку. Такий крок мав не лише

адміністративне, а й символічне значення, оскільки свідчив про спробу вивести альтернативну службу з виключно військового дискурсу та представити її як інститут цивільного державного управління. Водночас саме на цьому етапі остаточно проявилася фундаментальна суперечність: формальне визнання права на альтернативну службу не означало готовності держави забезпечити його вільну, недискримінаційну та реально доступну реалізацію (Parliamentary Assembly, 1998).

Закон 2002 року і рестриктивний інституційний дизайн

На початку 2002 року на розгляд Державної Думи Російської Федерації було внесено чотири конкуруючі законопроекти про альтернативну цивільну службу. Їх поява була не просто технічною конкуренцією законодавчих редакцій — йшлося про зіткнення чотирьох різних концепцій співвідношення між правами людини, обов'язками громадянина та інтересами військової держави. Кожен із цих законопроектів відображав окрему модель правового розуміння альтернативної служби: як реального механізму забезпечення свободи совісті; як різновиду дисциплінарного військового обов'язку; як проміжного компромісу; або як керованої державою поступки, покликаної формально виконати конституційну норму, не створюючи при цьому надмірно широкого каналу виходу з призовної системи.

Найбільш ліберальною була редакція, підготовлена депутатом від “Союзу правих сил” Володимиром Семеновим. Її концептуальна основа полягала в декларативному підході: право на альтернативну цивільну службу мало виникати на підставі заяви самого призовника без необхідності складного доведення щирості його переконань. Служба мала проходитися за місцем постійного проживання, її тривалість пропонувалося встановити на рівні, який у півтора раза перевищував строкову військову службу, а місцями проходження визначалися виключно цивільні соціальні заклади без залучення до будь-яких воєнізованих структур. За своїм змістом ця редакція найбільшою мірою відповідала ідеї реального виконання конституційного права. Симптоматично, що вона нагадувала вже чинний на той час Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII “Про альтернативну (невійськову) службу” (The Jamestown Foundation, 2001). Проте саме через свій ліберальний характер ця редакція практично не мала шансів на ухвалення в політичних умовах Думи 2002 року.

Протилежну за філософією позицію відображав законопроект, підготовлений групою депутатів під керівництвом Андрія Ніколаєва, який фактично відтворював підхід Генерального штабу. Альтернативна цивільна служба в цій концепції мала проходитися виключно в допоміжних цивільних підрозділах при військових частинах, із казарменим утриманням разом зі строковиками. Пропоновані напрями служби — будівельні батальйони, підрозділи МНС, залізничні війська, структури з ліквідації зброї масового знищення — свідчили, що йшлося не про виведення особи з військової системи, а про її перенаправлення в інші, менш престижні й часто більш обтяжливі сегменти тієї самої військової машини. Тривалість служби мала бути вдвічі більшою за звичайну строкову — чотири роки замість двох. Додатково проект забороняв навчання заочно чи на вечірніх формах під час проходження служби та вимагав від призовника доводити свої переконання перед призовною комісією (Moskovsky Komsomolets, 2002).

Проміжне місце посідала редакція Едуарда Воробйова, яка подавалася як компромісна. Вона засвідчувала, що політичний центр тяжіння у 2002 році вже остаточно перемістився від дискусії про свободу совісті до дискусії про допустимий рівень обмежень. Тобто предметом законодавчого вибору стало вже не питання, чи має альтернативна служба бути реально цивільною та некаральною, а питання, наскільки суворою може бути її конструкція без очевидного порушення конституційної норми (Mereu, 2002).

Вирішальне значення отримала урядова версія, підготовлена Олександром Почінком. Цей законопроект, внесений 14 лютого 2002 року, був прийнятий Держдумою в першому читанні 30 квітня 2002 року. Урядова редакція позиціонувалася як компромісна, однак за своїм нормативним дизайном вона тяжіла до обмежень. З одного боку, остаточна редакція

відмовилася від найбільш радикальних положень версії Генерального штабу: не було збережено казарменого утримання для тих, хто проходив службу у звичайних цивільних установах; збережено право на навчання заочно або на вечірніх відділеннях; визнавалася можливість проходження служби в лікарнях, школах, будинках для літніх людей, закладах культури. З іншого боку, урядова редакція не прийняла основоположних принципів ліберальної моделі. Тривалість служби залишалася істотно більшою за строкову: 21 місяць у цивільних установах і 18 місяців на цивільних посадах у збройних силах, тоді як звичайна строкова служба тривала 12 місяців. Доказовий принцип було збережено: призовник і надалі мусив переконувати комісію в щирості своїх переконань. Крім того, служба, як правило, проходила поза місцем постійного проживання (Government of the Russian Federation, 2002).

Ключовим провалом правозахисного підходу стало збереження доказового принципу. Саме він зробив російську модель альтернативної цивільної служби не правом, яке реалізується за заявою громадянина, а привілеєм, доступ до якого залежить від оцінки призовної комісії, інституційно пов'язаної із системою військового адміністрування. У російських умовах це мало особливо серйозні наслідки, оскільки оцінювати переконання особи мала система, структурно пов'язана з тим самим військовим відомством, яке було безпосередньо зацікавлене у збереженні максимально широкого призову. Саме тому прийнятий закон став не повноцінним механізмом забезпечення конституційного права, а інструментом його обмеженої, дозованої та адміністративно контрольованої реалізації. Перемога Генерального штабу полягала не в тому, що було буквально ухвалено його текст, а в тому, що саме його логіка визначила межі допустимого.

Процедурний механізм, визначений федеральним законом № 113-ФЗ «Про альтернативну цивільну службу» (набрав чинності з 1 січня 2004 року), закріпив цю обмежувальну архітектуру. Згідно зі статтею 11 закону, заява про заміну військової служби альтернативною цивільною службою (далі – АЦС) подається не пізніше ніж за шість місяців до початку призову — до 1 квітня для осіннього призову і до 1 жовтня для весняного. Стаття 12 містить вичерпний перелік підстав для відмови: серед них пропуск строку, повторна неявка, неправдиві відомості або невідповідність документів доводам заявника. На папері це виглядає як формалізований механізм, а на практиці саме ці норми стали після 2022 року основними «вузькими місцями» доступу до АЦС.

Проблема строку особливо показова. Ще у визначенні Конституційного Суду РФ від 17 жовтня 2006 року № 447-О суд фактично визнав, що шестимісячний строк встановлений для організаційної зручності держави, а не для знищення самого конституційного права; пропущений строк може бути відновлений, якщо переконання сформувалися пізніше або є інше розумне пояснення. Однак після початку російсько-української війни саме «прострочка» стала однією з найчастіших причин відмови, що прямо фіксують і правозахисні джерела, і дослідження Європейської агенції з питань притулку (European Union Agency, 2025).

Релігійні організації та конфесійна асиметрія доступу до АЦС

Дискусія навколо альтернативної (невійськової) служби у Росії не зводилася лише до правового або адміністративного питання. Вона була безпосередньо пов'язана з тим, які саме релігійні спільноти виступали реальними носіями пацифістських переконань, яким був їхній політичний статус у пострадянській Росії та наскільки вони були здатні впливати на державну політику. Саме в цій площині особливо виразно виявилася асиметрія між привілейованими “традиційними” конфесіями та тими релігійними групами, які фактично становили основну частину потенційних і реальних прохачів на альтернативну службу.

Позиція Російської православної церкви (РПЦ) у питанні альтернативної цивільної служби була радше пасивною, однак така пасивність у конкретних політичних умовах фактично працювала на користь рестриктивного статус-кво. РПЦ не виступала ані з послідовною підтримкою розширення доступу до АЦС, ані з відкритою критикою цього інституту. По-перше,

упродовж 1990-х років між Російською православною церквою та державою поступово формувалася модель ідеологічного партнерства — так звана “симфонія” Церкви і держави. Армія в цій моделі посідала особливе місце як один із ключових інститутів державної ідентичності. По-друге, РПЦ була зацікавлена у збереженні конфесійної ієрархії, закріпленої законом про свободу совісті 1997 року, який фактично посилив поділ на “традиційні” та “нетрадиційні” релігійні об'єднання (Federal Law No. 125-FZ, 1997). Саме останні — баптисти, адвентисти, Свідки Єгови, частина євангельських і п'ятидесятницьких громад — були основними реальними користувачами альтернативної (невійськової) служби, а отже, розширення цього інституту об'єктивно посилювало б релігійні групи, які РПЦ сприймала як конкурентів.

Характерно, що в тогочасному публічному дискурсі проблема АЦС нерідко набувала не лише правового, а й ксенофобського забарвлення. Михайло Жеребятєв зазначав, що під впливом представників РПЦ серед російських чиновників, у тому числі військових, сформувалося стійке уявлення про протестантів як про групу, що нібито отримує матеріальну підтримку із Заходу (Zherebyatev, 2002). Таке сприйняття фактично сприяло ототожненню значної частини потенційних “альтернативників” з “чужими” або навіть політично підозрілими релігійними групами. Питання свободи совісті підмінялося питанням лояльності до держави.

Найбільш помітною групою серед релігійно мотивованих відмовників від військової служби в Росії були Свідки Єгови. Їхнє вчення категорично забороняє участь у бойових діях, носіння зброї та складання присяги будь-якій світській владі. Показовим став випадок 2001 року, коли адвокат Артур Леонтьєв домогся захисту у судах Санкт-Петербурга для В'ячеслава Митрохіна, Свідка Єгови, якого незаконно призвали і утримували у військовій частині протягом 15 місяців. Водночас саме статус Свідків Єгови як “нетрадиційної” конфесії з виразними міжнародними зв'язками робив їх особливо вразливими до ідеологічної контратаки з боку держави. Подальша заборона організації у 2017 році лише підтвердила, що російська держава сприймала цю конфесію не як носія права на свободу совісті, а як політично небажаного актора (Thomas, 2003).

Особливе місце в цьому контексті посідали громади Ради церков євангельських християн-баптистів, насамперед так звані нереєстровані баптисти. Їхнє становище у сфері АЦС ускладнювалося не лише наявністю пацифістських переконань у значної частини віруючих, а й історично сформованою недовірою до державного регулювання релігійного життя. Відмова від державної реєстрації та іншого адміністративного контролю є важливою складовою ідентичності цих громад ще з радянського періоду. Саме тому звернення до призовних комісій і участь у бюрократичній процедурі ставали для них не просто юридичним кроком, а формою вимушеної взаємодії з тим державним механізмом, контакти з яким вони прагнули мінімізувати. У результаті навіть тоді, коли віруючі послідовно намагалися реалізувати право на АЦС, вони нерідко стикалися з формальними відмовами (Arnold, 2025a).

Позиція Російського союзу євангельських християн-баптистів є більш мілітаристською. В розділі 13.1 “О срочной и контрактной службе в вооруженных силах» Соціальної концепції прямо зазначено, що «кожен євангельський християнин-баптист може зробити свій особистий внесок у справу охорони та захисту Вітчизни...». Хоча в тій самій Соціальній концепції є положення, що передбачає право на АЦС, якщо особисті релігійні переконання не дозволяють використовувати зброю (Russian Union of Evangelical, 2014). Отже, не всі протестантські конфесії є інституційно пацифістськими у вузькому сенсі, однак вони визнають легітимність індивідуальної відмови від військової служби з мотивів совісті.

Адвентисти сьомого дня також становили одну з найбільш послідовних конфесійних груп, для яких питання АЦС має фундаментальне значення. У світовій протестантській традиції адвентисти мають давню практику пацифістського або принаймні некомбатантного підходу до військової служби (Trans-European Division, 2018). Після набрання законом чинності у 2004 році адвентисти увійшли до числа перших активних прохачів на АЦС (Church of Seventh-day Adventists,

2021). Проте навіть це не усувало системних бар'єрів. Справа Андрія Бондаренка із Сочі показала, що навіть через два десятиліття після ухвалення закону представники цієї конфесії продовжували стикатися з бюрократичними відмовами, які суперечили не лише духу Конституції, а й раніше сформульованим правовим позиціям Конституційного Суду (Arnold, 2025b).

Офіційний ресурс Церкви адвентистів сьомого дня (матеріал від 30 листопада 2023 року про справу П. Мушуманського) сформулював суть проблеми так: військові структури визнають право на АЦС лише “в контексте первичной срочной службы”, тобто не поширюють його на мобілізацію, — однак Верховний Суд РФ цю позицію відхилив. Водночас видання нагадало, що “Основи соціального вчення” Церкви рекомендують віруючим користуватися законним правом на альтернативну цивільну службу (Adventist.ru, 2023).

Позиції п'ятидесятницьких і ширших євангельських громад у Росії не були однорідними. Офіційні представники РОСХВЕ прямо визнавали, що лише частина віруючих дотримується суворо пацифістської позиції. Показовою є і реакція РОСХВЕ після початку часткової мобілізації у 2022 році: вже 26 вересня 2022 року союз анонсував спеціальний вебінар юристів Слов'янського правового центру про актуальні проблеми призову в період мобілізації, де одним із центральних питань була можливість заміни військової служби АЦС. Формула анонсу — “захист релігійних прав є прямим обов'язком кожного віруючого” — добре передає напруження моменту та демонструє, що питання АЦС у мобілізаційних умовах швидко стало частиною ширшого правозахисного порядку денного євангельських спільнот (Russian United Union, 2022).

Таким чином, аналіз позицій релігійних організацій показує, що інститут АЦС у Росії формувався в умовах не лише протистояння між правозахисниками та військовим відомством, а й глибокої конфесійної асиметрії. Ті релігійні об'єднання, які мали найбільший суспільний вплив і фактичний доступ до держави, не були зацікавлені в активному розширенні цього права. Натомість основні реальні носії пацифістських переконань — Свідки Єгови, баптисти, адвентисти, меноніти, частина євангельських і п'ятидесятницьких громад — або не мали достатнього політичного ресурсу, або перебували у вразливому становищі через свій “нетрадиційний” статус. Унаслідок цього право на АЦС у Росії з самого початку формувалося не як інструмент рівного захисту свободи совісті для всіх конфесій, а як інститут, практична доступність якого значною мірою визначалася місцем конкретної релігійної спільноти у владно-конфесійному балансі пострадянської Росії.

Мобілізація 2022 року і трансформація права на АЦС

Указ президента РФ від 21 вересня 2022 року № 647 “Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации” запустив мобілізацію резервістів, але не містив жодних норм про альтернативну службу. З практичного погляду це означало, що держава перерахувала відстрочки і винятки, але не створила процесуального каналу для реалізації свободи совісті під час мобілізації (President of the Russian Federation, 2022).

Уже в перші дні мобілізації офіційний урядовий портал “Объясняем.рф”, як це зафіксував Forum 18, повідомив, що АЦС у межах мобілізації “не предусмотрена”. Це не було зміною Конституції, але стало важливим адміністративним сигналом для військкоматів: право начебто залишалося на папері, а практичний доступ до нього заперечувався самою державою (Arnold, 2022).

Ключова законодавча зміна відбулася 4 листопада 2022 року: Федеральний закон № 421-ФЗ увів до закону про мобілізацію нову частину першої статті 17 “Прохождение альтернативной гражданской службы в период мобилизации”. Її зміст принциповий. По-перше, ті, хто вже проходить АЦС у структурах збройних сил або інших військ як цивільний персонал, продовжують її там само. По-друге, громадяни, які проходять АЦС у цивільних організаціях, можуть бути направлені на посади у структурах збройних сил, інших військ, органів і спеціальних формувань. Тобто закон не створив повноцінної АЦС для мобілізованих

резервістів, а натомість дозволив втягувати вже наявних “альтернативників” у військову інфраструктуру (Federal Law No. 31-FZ, 1997/2022).

Друга структурна зміна — Федеральний закон від 14 квітня 2023 року № 127-ФЗ про електронний реєстр військового обліку та електронні повістки. Сам по собі він не змінював зміст права на АЦС, але різко змінив середовище його реалізації: повідомлення, виклики, обмеження на виїзд і санкції стали технологічно простішими для держави. Для заявника на АЦС це означало менше часу на реакцію, вищий ризик пропустити процедурну дію і загалом більш репресивне адміністрування призову (Russian Federation, 2023).

Паралельно щороку оновлювалися переліки професій і організацій для АЦС. Офіційні накази Міністерства праці і соціального захисту РФ — зокрема наказ № 96н від 21 лютого 2023 року — визначали, де саме можуть працювати «альтернативники» і на яких посадах. До 2025 року перелік професій виріс до 266 позицій, що охоплювали як кваліфіковані спеціальності (лікар, ветеринар, інженер, програміст, економіст), так і загальні робітничі посади (двірник, водій, кур'єр, різноробочий). Важливо, що доступ до АЦС у РФ залежить не лише від рішення призовної комісії, а й від наявності місця в затвердженому державою списку (Ministry of Labour, 2023).

Водночас чинне законодавство окремо передбачало можливість проходження АЦС в організаціях збройних сил як цивільного персоналу. Для такого підвиду встановлено коротший строк — 18 місяців, тоді як у цивільних організаціях АЦС триває 21 місяць. Саме в цій точці війна змінює зміст самої “альтернативи”. Частина перша статті 17 закону про мобілізаційну підготовку і мобілізацію, введена восени 2022 року, встановила, що громадяни, які проходять АЦС у цивільних установах, можуть бути спрямовані на посади цивільного персоналу у структурах Збройних сил. Отже, особа, яка прагнула максимальної дистанції від військової системи, у період мобілізації може бути законно інтегрована в російсько-українську війну.

Паралельно в 2022 і 2025 роках у Державній Думі РФ з'являлися законопроектні ініціативи, спрямовані на включення до місць проходження АЦС організацій, що виконують державне оборонне замовлення. Тому станом на 2026 рік доречно говорити про виразний законопроектний вектор на подальше зближення АЦС із мобілізаційно-оборонною інфраструктурою держави (Parlamentskaya Gazeta, 2025).

Ще одним наслідком трансформації інституту АЦС стало звуження безпечного простору для формулювання мотивів відмови. За даними ЕУАА, існують випадки притягнення до адміністративної відповідальності за “дискредитацію” збройних сил через антивоєнні формулювання у своїх заявах на АНЦ. Таким чином особа мусить обґрунтовувати свої релігійні чи пацифістські переконання, але надто відверте пояснення таких переконань може само по собі стати підставою для санкцій (European Union Agency, 2025).

Офіційний статистичні дані Роструда добре ілюструє воєнний перелом 2024–2025 років. Після кількох років стабільності (2020–2023: ~1,1–1,2 тис. осіб) з початком мобілізації попит на АЦС різко зріс: на 1 серпня 2024 року в РФ проходили АЦС 2 022 особи проти 2 722 роком пізніше. За даними медіа, на кінець 2025 року ця цифра досягла 3 212 осіб. Отже, війна не “відкрила” право на альтернативу, але різко збільшила кількість тих, хто намагається ним скористатися, одночасно підвищивши адміністративний і політичний опір з боку держави (Federal Service for Labour, 2025).

Географія АЦС у РФ є вкрай нерівномірною. За даними “Ведомостей” і “Коммерсанту”, у другому півріччі 2023 року найбільше осіб на АЦС було в Санкт-Петербурзі — 69, далі йшли Московська область — 64 та Москва — 42. Офіційний зріз Роструда станом на 1 лютого 2025 року показував уже 149 осіб у Санкт-Петербурзі. Водночас ЕУАА фіксує, що в окремих регіонах — зокрема в Чувашії, Краснодарському краї та Томській області — військкомати повідомляли заявникам, що заміна військової служби на АЦС “більше не діє”, хоча це суперечить Конституції і профільному закону. У Москві під час весняного призову 2025 року схвалили лише

1 із 33 поданих клопотань. ЕУАА також передає повідомлення про корупцію за позитивне рішення (Tikhonov, 2023; European Union Agency, 2025).

Таблиця 1: Чисельність громадян, які проходять АЦС у РФ (зріз на 1 серпня)

Рік	Осіб на АЦС (зріз на 1 серпня)	Зміна р/р
2020	~1 100	–
2021	~1 200	~+9%
2022	~1 200	~0%
2023	~1 200	~0%
2024	2 022	+68%
2025	2 722	+35%

Джерело: складено за даними Federal Service for Labour and Employment (2025); European Union Agency for Asylum (2025)¹

Case studies: Мушуманський, Асмаловський, Стрелков

Найвідоміший кейс доби мобілізації — справа Павла Мушуманського. Він уже раніше проходив АЦС замість строкової служби, але восени 2022 року був мобілізований і направлений до військової частини. Гатчинський міський суд Ленінградської області 30 листопада 2022 року визнав його призов незаконним. У березні 2023 року апеляція залишила це рішення в силі, а у листопаді 2023 року Верховний Суд РФ відмовився передавати касаційну скаргу військкомату для перегляду. Проте навіть офіційний адвентистський ресурс підкреслював, що сила справи Мушуманського значною мірою спиралася на те, що держава вже раніше визнала його переконання і надала йому АЦС. Це робить її винятком, який підтверджує правило: успіх був можливий лише завдяки унікальній попередній обставині, а не зміні системного підходу, — тож для решти мобілізованих без такого статусу право на альтернативну службу залишалося недосяжним (Adventist.ru, 2023). (Adventist.ru, 2023).

Паралельно були й негативні рішення. У жовтні 2022 року Краснотур'їнський міський суд відмовив Дмитру Злаказову у заміні мобілізації на АЦС, фактично прийнявши логіку військкомату: право на АЦС нібито належить лише тим, кого призивають на строкову службу, а не резервістам за мобілізацією. Forum 18 також згадує православного Кирила Березіна: суд йому не допоміг, але він був допущений лише до беззбройної ролі у військовій частині. З погляду міжнародних стандартів це не еквівалент цивільної альтернативної служби, а лише пом'якшена форма перебування у військовій системі (Drogaeva, 2022).

У справах строковиків картина після 2023 року також загострилася. Forum 18 у грудні 2023 року описав п'ять баптистських кейсів: Тимофія Резніченка з Примор'я, братів Даніїла Стрелкова і Германа Стрелкова з Ханті-Мансійського автономного округу, Захара Асмаловського з Красноярського краю та Сергія Мялика з Кемеровської області. Лише Резніченко домогся повторного розгляду після суду; Стрелкови програли; Асмаловський двічі програв оскарження; Мялик отримав позитивне рішення тільки від вищої призовної комісії (Arnold, 2023).

Вже у січні 2025 року Forum 18 писав, що Захара Асмаловського у листопаді 2024 року оштрафували за статтею 328 КК РФ на 60 000 рублів за “ухилення від призову”, попри те що він

¹ Примітка. У відкритих публічних статистичних даних Роструда за 2020–2025 роки відсутня надійна дезагрегація на АЦС у цивільних установах та АЦС у структурах збройних сил. Це є однією з ключових проблем прозорості відповідної системи.

неодноразово просив про АЦС. Герман Стрелков на той момент перебував уже в четвертому циклі судової боротьби (Arnold, 2025b).

Висновок із цих справ є очевидним. У РФ АЦС дедалі частіше перетворюється на тривалий процес виснаження: повторні заяви, повторні відмови, формальні зауваження до мотивів, відмова передавати документи далі, роки судів, а якщо людина не погоджується піти до війська — ризик кримінального переслідування. Сам Forum 18 назвав її отримання “hellishly difficult task” — “пекельно складним завданням”. Ці справи є не випадковими збоями, а структурним індикатором: у Росії доступ до конституційно гарантованого права залежить не від змісту самого права, а від ресурсів особи, готової роками протистояти репресивному адміністративному тиску.

Відповідність міжнародним стандартам

Комплексна оцінка законодавчої та правозастосовної моделі АЦС у Росії вимагає її зіставлення з двома рівнями міжнародних стандартів: універсальним (у рамках Організації Об'єднаних Націй) та регіональним — у системі Ради Європи, членом якої Росія перебувала до 16 березня 2022 року.

Відправною точкою на рівні ООН є стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП). Загальний коментар № 22 Комітету ООН з прав людини (1993) прямо визнав, що право на відмову від військової служби за переконаннями є похідним від статті 18 Пакту, оскільки примус до дій, несумісних із глибокими переконаннями особи, є порушенням свободи совісті (Human Rights Committee, 1993). Резолюція Комісії ООН з прав людини 1998/77 розвинула цю позицію, встановивши три ключові стандарти: альтернативна служба не повинна мати каральної природи; вона має проходитися виключно у цивільних структурах, не підпорядкованих військовому командуванню, а рішення про надання цього права повинні ухвалюватися незалежним і безстороннім органом (UN Commission on Human Rights, 1998).

У системі Ради Європи принциповим документом є Рекомендація Комітету міністрів CM/Rec(2010)4 про права людини військовослужбовців, яка підтвердила: тривалість альтернативної служби не повинна мати дискримінаційного або карального характеру порівняно зі строковою службою, а сама вона має перебувати під незалежним цивільним наглядом (Committee of Ministers, 2010). Наріжним прецедентом у системі ЄКПЛ є рішення Великої палати ЄСПЛ у справі “Баятян проти Вірменії” (заява № 23459/03, рішення від 7 липня 2011 року), яке остаточно встановило, що відмова від проходження військової служби, обґрунтована справжніми релігійними переконаннями, захищена статтею 9 Конвенції про захист права свободи думки, совісті та віросповідання (Bayatyan v. Armenia, 2011). Суд наголосив, що держава зобов'язана не лише формально визнавати право на відмову від служби, а й забезпечувати реальний і доступний механізм його реалізації. Після виключення Росії з Ради Європи зобов'язання Росії за МПГПП зберігаються в повному обсязі, а позиція ЄСПЛ залишається авторитетним орієнтиром при оцінці відповідних стандартів.

Зіставлення цих стандартів із реальністю російської моделі виявляє системну невідповідність за чотирма критичними критеріями. По-перше, стандарт незалежного органу: в Росії рішення про надання права на АЦС ухвалюються призовними комісіями, організаційно підпорядкованими військовому відомству, яке безпосередньо зацікавлене в максимізації призовного ресурсу. Відсутність незалежного цивільного арбітра є прямим порушенням вимог Резолюції 1998/77. По-друге, стандарт некаральності: тривалість АЦС у цивільних організаціях (21 місяць) на 75% перевищує строк звичайної служби (12 місяців), тоді як практика Комітету ООН з прав людини свідчить, що надмірне перевищення строку, не обґрунтоване операційними потребами, слід вважати *de facto* покаранням за реалізацію конституційного права. По-третє, стандарт цивільності: частина перша статті 17 закону про мобілізацію прямо дозволяє переводити особу з цивільної АЦС на посади у структурах Збройних сил, що підриває саму ідею “цивільної” альтернативи. По-четверте, доказова модель: зобов'язання призовника

доводити щирість своїх переконань перед призовною комісією суперечить позиції Комітету ООН з прав людини, відповідно до якої оцінка “справжності” переконань органами держави є принципово проблематичною.

Нарешті, після 2022 року декілька додаткових факторів поглибили розрив між російською практикою та міжнародними стандартами. Документально підтверджені випадки притягнення заявників до адміністративної відповідальності за “дискредитацію” армії через антивоєнне формулювання мотивів заяви на АЦС свідчать про порушення статті 19 МПГПП (свобода вираження поглядів) у безпосередньому зв'язку з реалізацією права, передбаченого статтею 18 МПГПП. Таке сукупне обмеження виходить за рамки допустимих відступів, передбачених статтею 4 МПГПП навіть у стані надзвичайного становища. Сукупна оцінка міжнародних органів та правозахисних структур є однозначною: Росія системно не забезпечує реальної реалізації права на АЦС в умовах, сумісних із міжнародними гарантіями свободи совісті (European Bureau for Conscientious Objection, 2024).

Інформаційно-пропагандистське використання теми альтернативної служби в Україні

Тема альтернативної (невійськової) служби має для Росії не лише внутрішньоправовий, а й зовнішньо-пропагандистський вимір. Росія, яка системно звужує доступ до АЦС на власній території, активно використовує цю саму тему як інструмент інформаційного впливу проти України. У російському офіційному та медійному дискурсі правова неврегульованість невійськової служби в Україні в умовах воєнного стану подаються як доказ “переслідування віруючих” і “карального” характеру української мобілізації, що вписується в ширший наратив про “київський режим”.

Найбільш системним носієм цього наративу є щорічні доповіді Міністерства закордонних справ Російської Федерації “про ситуацію з правами людини в Україні”, які регулярно включають окремі розділи про “переслідування віруючих” та “жорстку мобілізацію”. У версії, оприлюдненій у травні 2026 року, тема примусового призову осіб, чий релігійні переконання не дозволяють брати до рук зброю, фігурує поряд із тезами про “неонацистський режим”, заборону російської мови та “бусифікацію” (Ministry of Foreign Affairs of Russia, 2026). Цей наратив тиражують державні агентства (ТАРС, РІА), пропагандистські медіа та офіційні речники, зокрема М. Захарова, які подають відсутність дієвого механізму невійськової служби під час мобілізації в Україні як свідому державну політику дискримінації за релігійною ознакою.

Є численні докази пропагандистського використання теми альтернативної невійськової служби в Україні. Російське державне агентство РІА Новості у травні 2024 року поширило матеріал із тезою, що громадяни України не можуть відмовитися від призову до Збройних сил України за релігійними переконаннями в період воєнного стану (RIA Novosti, 2024). ТАСС у березні 2025 року, посилаючись на висновки європейських інституцій, акцентував увагу на тому, що українські суди виходять із відсутності передбаченої законом процедури заміни військової служби альтернативною цивільною службою під час мобілізації (TASS, 2024) (TASS, 2025). Подібний наратив простежується і в матеріалах “Российской газеты”, де питання альтернативної служби прив'язується до мобілізації священнослужителів, релігійних громад і представників релігійних меншин в Україні (Rossiyskaya Gazeta, 2024). Зокрема, у повідомленнях про мобілізацію кришнаїтів у Закарпатській області російське видання подало окремий випадок як доказ неможливості реалізувати право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями (Schack, 2025). Ресурс ИноСМИ, поширюючи переклад іноземного матеріалу про українських чоловіків за кордоном, також повторював тезу про те, що альтернативна служба, дозволена в мирний час, у воєнний час нібито виключена (Emelyanenko, 2024).

Однак російське використання цих фактів має виразно інструментальний характер. По-перше, воно повністю ігнорує те, що саме російська збройна агресія створила умови воєнного

стану, які й зумовили обмеження невійськової служби в Україні: держава, що розв'язала війну, посиляється на її наслідки як на доказ “злочинів” жертви агресії. По-друге, російський наратив застосовує класичну логіку “whataboutism”, за якої власні системні порушення маскуються через перенесення уваги на опонента.

Найбільш промовистою є сама асиметрія позицій. Росія критикує Україну за обмеження, яке вона запровадила в значно жорсткішій формі: як показано вище, у Росії не створено реального механізму невійськової служби для мобілізованих, а наявних “альтернативників” дозволено інтегрувати у військову інфраструктуру. Понад те, основними носіями ідеї невійськової служби в обох країнах є Свідки Єгови — релігійна організація, яку сама Росія заборонила як “екстремістську” у 2017 році й піддала масовому кримінальному переслідуванню. Європейський суд з прав людини у рішенні “Таганрозька МРО та інші проти Росії” від 7 червня 2022 року визнав цю заборону незаконною, окремо зазначивши, що релігійний заклик відмовлятися від військової служби не порушував жодного закону, а вірні мали право переконувати інших обирати альтернативну цивільну службу замість зброї (Taganrog LRO v. Russia, 2022). Таким чином, Росія докоряє Україні за неналежний захист тих самих груп, які вона сама переслідує системно й у широких масштабах, та водночас здійснює примусову мобілізацію на окупованих українських територіях, зокрема в Криму, що є порушенням міжнародного гуманітарного права.

Для коректного наукового аналізу принципово розрізнати дві ситуації, які російська пропаганда свідомо ототожнює. Обмеження невійськової служби в Україні впливає з оборонної мобілізації проти зовнішньої агресії; підлягає незалежному судовому контролю, у межах якого українські суди застосовують міжнародні стандарти, зокрема критерії рішення “Баятян проти Вірменії”; і залишається підсудним Європейському суду з прав людини, оскільки Україна є членом Ради Європи. Натомість російське обмеження є складовою наступальної війни, не підлягає незалежному судовому контролю й перебуває поза юрисдикцією ЄСПЛ після виключення Росії з Ради Європи у 2022 році. Пропагандистський наратив стирає цю асиметрію, прирівнюючи вимушене обмеження жертви агресії до системної політики держави-агресора.

З методологічного погляду це демонструє, як питання свободи совісті перетворюється на об'єкт інформаційної інструменталізації: право, яке Росія системно обмежує всередині країни, використовується нею як риторичний ресурс назовні. Це підтверджує загальну тезу дослідження про подвійність російського підходу до невійськової служби — рестриктивного у внутрішній політиці та вибірково “правозахисного” у зовнішній пропаганді.

Обговорення

Отримані результати дають підстави стверджувати, що альтернативна цивільна служба в Російській Федерації не сформувалася як повноцінний механізм виведення особи з військової системи з мотивів совісті. Навпаки, історико-правовий аналіз показує, що російська модель АЦС із самого початку була сконструйована як контрольований виняток із військового обов'язку, який мав мінімізувати втрати призовного ресурсу для держави. Така інтерпретація частково узгоджується з висновками П. Вейсберга, який розглядав становлення АЦС у Росії як конфлікт між “обов'язком служити” і “правом обирати” (Waisberg, 2004). Водночас результати цього дослідження дозволяють зробити жорсткіший висновок: у російській моделі цей конфлікт був вирішений на користь держави, військового відомства та мобілізаційної логіки.

Подібний висновок простежується і в роботі М. Жеребятєва, який аналізував десятирічні дискусії навколо закону про альтернативну службу та показував, що військове командування сприймало АЦС не як інструмент реалізації свободи совісті, а як потенційний канал втрати призовників (Zherebyatev, 2002). Отримані результати підтверджують цю тезу, але водночас уточнюють її: проблема полягала не лише в політичному опорі Генерального

штабу, а в самому інституційному дизайні ухваленого закону. Доказовий принцип, триваліший строк служби, екстериторіальність, залежність від призовних комісій та можливість проходження АЦС у структурах, пов'язаних зі збройними силами, свідчать, що російський законодавець не прагнув максимально віддалити відмовника від військової системи. Навпаки, він намагався залишити його в зоні адміністративного контролю цієї системи.

Це відрізняє російську модель від підходів, які впливають із міжнародних стандартів. Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 22 розглядає свободу думки, совісті й релігії як фундаментальне право, яке не може бути зведене до адміністративного дозволу держави (UN Human Rights Committee, 1993). У цьому контексті альтернативна служба має бути реально цивільною, некаральною, доступною та незалежною від військового відомства. Натомість результати дослідження демонструють, що російська АЦС лише формально має цивільний характер. У практичному вимірі вона зберігає зв'язок із військово-призовною системою і не гарантує особі повного виходу з мобілізаційно-військової інфраструктури.

Оцінки Amnesty International і Human Rights Watch щодо становища відмовників у Росії 1990-х — початку 2000-х років також підтверджують загальний висновок про декларативний характер права на АЦС до ухвалення спеціального закону. Ці організації фіксували кримінальне переслідування відмовників, насильство у військових частинах, дедовщину, втечі з армії та відсутність ефективного механізму реалізації конституційного права. Проте результати цього дослідження показують, що ухвалення закону 2002 року не усунуло головної проблеми, а лише перевело її в іншу форму. Відсутність закону була замінена законом, який зберіг військову логіку контролю над заявником. Тому розбіжність між формальною гарантією і реальною практикою не зникла, а стала більш юридично оформленою.

Конфесійний вимір отриманих результатів узгоджується з висновками М. Thomas щодо наслідків закону 1997 року “Про свободу совісті та релігійні об'єднання”, який посилив поділ між “традиційними” та “нетрадиційними” релігійними об'єднаннями (Thomas, 2003). У цьому дослідженні показано, що така нерівність мала прямий вплив і на сферу АЦС. Найбільш зацікавленими у праві на відмову від військової служби були саме ті релігійні групи, які мали слабший політичний статус, та були маргіналізовані державою: Свідки Єгови, баптисти, адвентисти, меноніти, частина євангельських і п'ятидесятницьких громад. Натомість привілейовані релігійні інституції, насамперед РПЦ, не стали активними захисниками широкої та реально цивільної моделі альтернативної служби. Це дозволяє зробити висновок, що доступ до АЦС у Росії залежав не лише від переконань особи, а й від місця її релігійної спільноти у владно-конфесійному порядку.

Особливу новизну отримані результати мають у контексті періоду після 2022 року. Forum 18, зокрема у матеріалах В. Арнольд, наголошує на відсутності чіткого правового механізму АЦС для мобілізованих резервістів та на тому, що отримання альтернативної служби в сучасній Росії стало “пекельно складним завданням” (Arnold, 2022; Arnold, 2025). Це дослідження підтверджує таку оцінку, але інтерпретує її ширше: після початку повномасштабної російсько-української війни держава не просто ускладнила доступ до АЦС, а фактично переорієнтувала цей інститут на потреби мобілізаційної системи. Законодавчі зміни 2022 року не створили універсального механізму альтернативної служби для мобілізованих, натомість дозволили спрямовувати осіб, які вже проходять АЦС, на цивільні посади у структурах збройних сил, інших військ та спеціальних формувань.

Саме тут виявляється принципова відмінність сучасного етапу від попередніх періодів. Якщо до 2022 року російська АЦС була переважно рестриктивним і бюрократично складним способом реалізації конституційного права, то після початку повномасштабної війни вона дедалі більше перетворюється на механізм утримання “альтернативника” в орбіті військової системи. Особа, яка з релігійних або пацифістських переконань прагне уникнути участі у війні, не обов'язково отримує реальну цивільну альтернативу. Вона може бути переведена в

допоміжний, цивільний або військово-цивільний сегмент, який прямо чи опосередковано забезпечує функціонування війни. Отже, російська АЦС не стільки виводить людину з війни, скільки змінює форму її залучення до мобілізаційної інфраструктури. Справи Павла Мушуманського, Захара Асмаловського та Германа Стрелкова підтверджують цей висновок на рівні правозастосовної практики.

Дані EUAA та EBCO також підтверджують, що після 2022 року російська практика дедалі більше відходить від міжнародного стандарту цивільної альтернативної служби. Особливо важливим є зафіксований “охолоджувальний ефект”: заявник має обґрунтовувати свої переконання, але пряме антивоєнне пояснення може створити ризик переслідування за “дискредитацію” збройних сил. Це означає, що сама процедура звернення по АЦС стає небезпечною для особи. На відміну від демократичних моделей conscientious objection, де заявник має право відкрито пояснювати свої переконання, у Росії після 2022 року пояснення мотивів може перетворитися на джерело адміністративного або кримінального ризику.

Таким чином, результати дослідження загалом узгоджуються з висновками Вейсберга, Жеребятєва, Thomas, Forum 18, EUAA, EBCO, Amnesty International та Human Rights Watch щодо обмежувального характеру російської системи АЦС. Водночас вони доповнюють попередні підходи більш жорсткою інтерпретацією сучасного етапу: після 2022 року російська АЦС уже не є лише недосконалим або бюрократично ускладненим механізмом реалізації права. Вона дедалі більше набуває функції утримання людського ресурсу в орбіті військової системи та його переорієнтації на завдання, корисні для ведення війни.

Отже, наукове значення отриманих результатів полягає в тому, що російська модель АЦС розкрита як індикатор ширшої трансформації свободи совісті в умовах авторитарної мілітаризації. Формально збережена конституційна гарантія не забезпечує реального виходу особи з військово-мобілізаційної системи. Навпаки, в умовах російсько-української війни АЦС дедалі більше виконує функцію контрольованого залучення до військово-цивільної інфраструктури держави. Тому російська альтернативна цивільна служба є не повноцінною альтернативою війні, а юридично оформленим способом не випустити відмовника з мобілізаційної орбіти держави.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє сформулювати кілька принципових висновків щодо природи, трансформації та правозахисного значення інституту альтернативної (невійськової) служби в Росії в умовах російсько-української війни.

1. Російська модель АЦС із самого початку функціонувала в режимі нормативної подвійності: конституційна гарантія права (стаття 59 Конституції РФ) поєднувалася з рестриктивним інституційним дизайном, що фактично обмежував її практичну реалізацію. Закон 2002 року закріпив цю подвійність у трьох ключових елементах: доказовому принципі, надмірно тривалому строкові служби та відсутності незалежного органу для прийняття рішень. Ці елементи перетворили конституційне право з суб'єктивного права особи на адміністративно дозволений привілей. Вже у період до 2022 року така конструкція зробила АЦС реально доступною лише для тих, хто був готовий до тривалого, ресурсоемного протистояння з бюрократичною системою.

2. Законодавчий процес 2002 року продемонстрував, що в умовах авторитарного легалізму реальний зміст законодавства визначається не найбільш переконливими аргументами, а найбільш інституційно впливовими акторами. Генеральний штаб задав координати допустимого, і жорсткість його початкових вимог створила “ефект якоря”: будь-яке часткове пом'якшення виглядало як розумний компроміс, хоча в порівнянні з міжнародними стандартами результат залишався принципово обмежувальним. Наслідком

стало законодавство, яке формально виконало зобов'язання перед Радою Європи, але реально не створило ефективного механізму захисту свободи совісті.

3. Аналіз позицій релігійних організацій виявляє, що в Росії формування та реалізація права на АЦС відбувалися в умовах глибокої конфесійної нерівності. Релігійні спільноти, для яких право на альтернативну службу мало найбільше практичне значення (Свідки Єгови, баптисти, адвентисти, меноніти, частина євангельських і п'ятидесятницьких громад), одночасно посідали периферійне місце в ієрархії “традиційних” конфесій. Закон 1997 року про свободу совісті закріпив цю ієрархію, а практика його застосування перетворила “нетрадиційність” на додатковий бар'єр доступу до конституційного права.

4. Часткова мобілізація у вересні 2022 року і законодавчі зміни у листопаді 2022 року стали критичним переломом в еволюції інституту АЦС у Росії. Держава зробила вибір на користь не розширення АЦС на мобілізованих резервістів, а переорієнтації наявного механізму у бік військово-цивільної інфраструктури. Частина перша статті 17 закону про мобілізацію означала концептуальний зсув: альтернативна служба почала перетворюватися з механізму виведення особи з військової системи на механізм її інтеграції в різні сегменти тієї самої системи. Різке статистичне зростання числа заявників після 2022 року (із ~1,2 тис. до 2,7–3,2 тис. осіб) свідчить, що запит на реальну альтернативу існує, але держава відповідає на нього не розширенням, а адміністративним звуженням доступу.

5. Аналіз справ Мушуманського, Асмаловського, Стрелкова та інших показує, що ключовим інструментом системного обмеження права на АЦС є не пряма заборона, а процедурне виснаження: нескінченні повторні заяви, формальні відмови, судові оскарження, апеляції, касації, кримінальне переслідування за «ухилення від призову». Ця модель досягає того самого ефекту, що й заборона, але не залишає прямих юридичних слідів порушення конституційного права — що ускладнює правозахисне документування, але не знімає міжнародно-правової відповідальності держави.

6. Зіставлення з вимогами МПГПП, Резолюції ООН 1998/77, рішенням ЄСПЛ у справі «Баятян проти Вірменії» та Рекомендацією CM/Rec(2010)4 виявляє чотири системні невідповідності: відсутність незалежного органу прийняття рішень, надмірна тривалість служби, можливість інтеграції «цивільної» альтернативи у військову інфраструктуру, а також доказова модель, яка перекладає тягар обґрунтування конституційного права на саму особу. Після 2022 року до цих невідповідностей додалася криміналізація антивоєнних формулювань у мотивах заяв на АЦС, що є порушенням статті 19 МПГПП.

7. Загальним висновком дослідження є те, що в умовах повномасштабної війни інститут АЦС у Росії трансформувався з механізму захисту свободи совісті (нехай і обмеженого) у сферу підвищеного правового ризику, де конституційна гарантія дедалі більше підпорядковується логіці мобілізації. Держава обрала шлях не звуження формальних норм (що було б юридично помітним), а їх практичного спустошення: збереження конституційного тексту при одночасному посиленні процедурних, адміністративних і кримінально-правових бар'єрів. Це перетворює права, гарантовані статтею 59 Конституції РФ, на декларативні конструкції без ефективного механізму захисту. Такий підхід відповідає логіці, яку в науковій літературі описують як “делегітимізацію через недотримання” — коли держава зберігає норму на папері, але систематично унеможливорює її реалізацію на практиці.

8. Питання альтернативної служби набуває для України не лише правозахисного, а й інформаційно-безпекового значення. Неврегульованість або неоднозначність процедури реалізації права на альтернативну службу під час мобілізації створює простір, який Росія використовує для зовнішньої дискредитації України, намагаючись представити її як державу, що нібито переслідує громадян за релігійними переконаннями.

Фінансування

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

Конкуруючі інтереси

Автори заявляють, що у них немає конкуруючих інтересів.

Використання штучного інтелекту

Мовне редагування, переклад, технічна перевірка тексту.

Список використаних джерел

- Adventist.ru. (2023, November 30). Верховный суд РФ защитил права призванного [Verkhovnyy sud RF zashchitil prava prizyvnik]. URL: <https://adventist.ru/2023/11/30/verhovnyj-sud-rf-zashchitil-prava-prizyvnik/>
- Amnesty International. (1996, July 22). Russian Federation: Prisoner of conscience / conscientious objection: Uvanchaa Dozur-ool Mongushevich (EUR 46/034/1996). URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/034/1996/en/>
- Amnesty International. (1997, April 14). Russian Federation: The right to conscientious objection to military service (EUR 46/005/1997). URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/005/1997/en/>
- Arnold, V. (2022, December 19). Russia: No legal provision for alternative civilian service during mobilisation. Forum 18. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2797
- Arnold, V. (2023, December 19). Russia: "Faith forbids him to take up arms, kill, or take oaths". Forum 18. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2881
- Arnold, V. (2025a, January 24). Russia: Getting alternative civilian service "a hellishly difficult task". Forum 18. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2954
- Arnold, V. (2025b, August 20). Russia: Council of Churches Baptist communities banned. Forum 18. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2996
- Bayatyan v. Armenia, Application No. 23459/03, Grand Chamber judgment of 7 July 2011. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105566>
- Church of Seventh-day Adventists in Russia. (2021). Osnovy sotsial'nogo ucheniya Tserkvi khristian adventistov sed'mogo dnya [Основы социального учения Церкви христиан адвентистов седьмого дня]. URL: <https://adventist.ru/wp-content/uploads/2021/11/Osnovy-socialnogo-ucheniya.pdf>
- Cohen, A. (1997, September 12). Russia's assault on religious freedom. The Heritage Foundation. URL: <https://www.heritage.org/report/russias-assault-religious-freedom>
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2010). Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member states on human rights of members of the armed forces. Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdd35
- Constitutional Court of the Russian Federation. (1996, May 22). Determination No. 63-O on refusal to accept for consideration the request of the Belovsky City People's Court of the Kemerovo Region. URL: <https://base.garant.ru/12111554/>
- Drogaeva, T. (2022, October 15). Mobilizovanny iz Krasnotur'inska osporit reshenie suda, otkazavshogo emu v al'ternativnoy sluzhbe [Мобилизованный из Краснотурьинска оспорит решение суда]. Kommersant Yekaterinburg. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5618896>
- European Bureau for Conscientious Objection. (2024). Annual report: Conscientious objection to military service in Europe 2023/24. URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf

- European Union Agency for Asylum. (2025, December). The Russian Federation: Country focus. Section 4.2.5. Alternative civilian service. URL: <https://www.euaa.europa.eu/russian-federation-country-focus/425-alternative-civilian-service>
- Federal Law of the Russian Federation No. 31-FZ of February 26, 1997. On mobilization preparation and mobilization in the Russian Federation, Article 17.1: Passage of alternative civilian service during mobilization (as amended by Federal Law No. 421-FZ of November 4, 2022). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_13454/a15f718fa578f3bbf5737b7aa02e30279d184b35/
- Federal Law No. 125-FZ of September 26, 1997. On Freedom of Conscience and Religious Associations. URL: https://www.icnl.org/research/library/russia_russiafreedomofconsc/
- Federal Service for Labour and Employment. (2025). Chislennost' grazhdan, prokhodyashchikh al'ternativnyuyu grazhdanskuyu sluzhbu (po sostoyaniyu na 01.02.2025) [Численность граждан, проходящих альтернативную гражданскую службу]. URL: <https://rostrud.gov.ru/rostrud/deyatelnost/alternativnaya-grazhdanskaya-sluzhba/chislennost-grazhdan-prokhodyashchikh-alternativnyuyu-grazhdanskuyu-sluzhbu/2025/>
- Friesen, P. M. (1980). The Mennonite brotherhood in Russia (1789–1910) (J. B. Toews et al., Trans.). Board of Christian Literature.
- Government of the Russian Federation. (2002, February 14). The Russian government approved the draft law "On alternative civilian service". RIA Novosti. URL: <https://ria.ru/20020214/72389.html>
- Human Rights Committee. (1993, July 20). General Comment No. 22 (48): Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=Ru3tjPNQ%2BeC3O9ztD%2FZSyJtASoPHJ0hj5BuL01MISwW%2Fn%2FPw8eVOplx6ZhB6lg0itCLFfHI00hhuMR%2Ba6WQ3F9SxJTcYxfM1w2ORlqD9aNg%3D>
- Human Rights House Foundation. (2002, April 30). Alternative military service law passed by the Russian State Duma. URL: <https://humanrightshouse.org/articles/alternative-military-service-law-passed-by-the-russian-state-duma/>
- Human Rights Watch. (1997, July 7). Russian Federation: Return to restrictive legislation? URL: <https://www.hrw.org/news/1997/07/07/russian-federation-return-restrictive-legislation>
- Human Rights Watch. (2002, November). Conscription through detention in Russia's armed forces. URL: <https://www.hrw.org/reports/2002/russia/russia1102-01.htm>
- Human Rights Watch. (2004, October 19). The wrongs of passage: Inhuman and degrading treatment of new recruits in the Russian armed forces. URL: <https://www.hrw.org/report/2004/10/19/wrongs-passage/inhuman-and-degrading-treatment-new-recruits-russian-armed-forces>
- Immigration and Refugee Board of Canada. (1996, February 1). Russia: Selected military service issues. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8334.html>
- Jamestown Foundation. (2001, March 22). Russian lawmakers mull alternative military service legislation. URL: <https://jamestown.org/program/russian-lawmakers-mull-alternative-military-service-legislation/>
- Jamestown Foundation. (2002, April 24). Seeking an alternative to Russia's military draft. URL: <https://jamestown.org/program/seeking-an-alternative-to-russias-military-draft/>
- Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (1993). URL: <https://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm>
- Lunkin, R. (2017, August 7). Regulating faiths: Make your preaching legal. Wilson Center. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/regulating-faiths-make-your-preaching-legal>

- Mereu, F. (2002, April 18). Russia: Duma backs government-sponsored alternative to army. Radio Free Europe/Radio Liberty. URL: <https://www.rferl.org/a/1099447.html>
- Ministry of Labour and Social Protection of the Russian Federation. (2023, February 21). Order No. 96n "On approval of the lists of types of work, professions, positions in which citizens undergoing alternative civilian service may be employed, and organizations where alternative civilian service is provided". Federal Service for Labour and Employment (Rostrud). URL: <https://rostrud.gov.ru/rostrud/devatelnost/alternativnaya-grazhdanskaya-sluzhba/normativnye-dokumenty-o-napravlenii-grazhdan-na-ags/prikaz-mintruda-rossii-ot-21-fevralya-2023-g-96n-ob-utverzhdenii-perechney-vidov-rabot-professiy-dol/>
- Moskovsky Komsomolets. (2002, February 14). "Al'ternativshchikam" vse-taki razreshat sluzhit' v svoem regione? [«Альтернативщикам» всё-таки разрешат служить в своём регионе?]. URL: <https://www.mk.ru/old/article/2002/02/14/170953-alternativschikam-vsetaki-razreshat-sluzhit-v-svoem-regione.html>
- Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2026). On the situation with human rights in Ukraine [Report]. Moscow. URL: <https://mid.ru/>
- Parlamentskaya Gazeta. (2025, February 24). Prizyvnikam predlozhili razreshit' prokhodit' sluzhbu na oboronnykh predpriyatiyakh [Призывникам предложили разрешить проходить службу на оборонных предприятиях]. URL: <https://www.pnp.ru/social/prizyvnikam-predlozhili-razreshit-prokhodit-sluzhbu-na-oboronnykh-predpriyatiyakh.html>
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (1996). Opinion No. 193 (1996) on Russia's request for membership of the Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/files/13932/html>
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (1998, June 2). Honouring of obligations and commitments by the Russian Federation (Doc. 8127, Information report). URL: <https://pace.coe.int/files/8566>
- President of the Russian Federation. (2022, September 21). Decree No. 647 "On the announcement of partial mobilization in the Russian Federation". Official Internet Portal of Legal Information. URL: <https://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001>
- Radio Free Europe/Radio Liberty. (2002, January 30). Russia report: January 30, 2002. URL: <https://www.rferl.org/amp/1344462.html>
- Russian Federation. (2023, April 14). Federal Law No. 127-FZ "On amendments to certain legislative acts of the Russian Federation". Official Internet Portal of Legal Information. URL: <https://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304140051>
- Russian Union of Evangelical Christians-Baptists. (2014). Social concept of the Russian Union of Evangelical Christians-Baptists. URL: <https://baptist.org.ru/faith/faith-copy>
- Russian United Union of Christians of Evangelical Faith (Pentecostals). (2022, September 26). Yuristy SPTs otvetyat na voprosy o chastichnoy mobilizatsii [Юристы СПЦ ответят на вопросы о частичной мобилизации]. ROSKHVE. URL: <https://www.cef.ru/infoblock/news/read/article/1674783>
- Thomas, M. (2003, September). Russian Federation Constitutional Court decisions on Russia's 1997 law "On freedom of conscience and religious associations". The International Journal of Not-for-Profit Law, 6(1). URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/russian-federation-constitutional-court-decisions-on-russias-1997-law-on-freedom-of-conscience-and-religious-associations>
- Tikhonov, A. (2023, August 31). Spetsoperatsiya ne povliyala na chislo prokhodyashchikh alternativnuyu sluzhbu v Rossii [Спецоперация не повлияла на число проходящих альтернативную службу в России]. Vedomosti. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/08/31/992736-spetsoperatsiya-ne-povliyala-na-chislo-prohodyaschih-alternativnuyu-sluzhbu>

- Trans-European Division / EUD News. (2018). The Seventh-day Adventist Church and conscientious objection. URL: <https://news.eud.adventist.org/all-news/the-seventh-day-adventist-church-and-conscientious-objection>
- Taganrog LRO and Others v. Russia, Applications No. 32401/10 and 19 others, Grand Chamber [Third Section] judgment of 7 June 2022. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217535>
- UN Commission on Human Rights. (1998). Resolution 1998/77: Conscientious objection to military service. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: https://ap.ohchr.org/documents/E/CHR/resolutions/E-CN_4-RES-1998-77.doc
- Waisberg, P. D. (2004). The duty to serve and the right to choose: The contested nature of alternative civilian service in the Russian Federation. The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, 1. <https://doi.org/10.4000/pipss.224>
- Zherebyatev, M. (2002, February 28). Alternative community service in Russia: The results of ten years of debate. Jamestown Foundation. URL: <https://jamestown.org/program/alternative-community-service-in-russia-the-results-of-ten-years-of-debate/>
- RIA Novosti. (2024, May 30). Expert: In Ukraine, it is impossible to refuse conscription on religious grounds. <https://ria.ru/20240530/ukraina-1949530045.html>
- TASS. (2024, June 11). In Ukraine, the president is asked to allow alternative service during martial law. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/21067645>
- TASS. (2025, March 19). Council of Europe commission: Ukraine cannot force those who refuse service to carry weapons. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/23441635>
- Emelyanenko, V. (2024, March 25). Ukraine has begun the forced mobilization of priests. Rossiyskaya Gazeta. <https://rg.ru/2024/03/25/na-ukraine-nachali-prinuditelnuiu-mobilizaciiu-sviashchennikov.html>
- Rossiyskaya Gazeta. (2024, June 1). Strana.ua: Hare Krishnas were mobilized in Ukraine's Zakarpattia region. <https://rg.ru/2024/06/01/stranaua-v-zakarpatskoj-oblasti-ukrainy-mobilizovali-krishnaitov.html>
- Schack, R. (2025, June 16). "I will stay with my family in Germany": A conversation with a Ukrainian draft evader. InoSMI. <https://inosmi.ru/20250616/uklonist-273421521.html>

References

- Adventist.ru. (2023, November 30). *Verkhovnyy sud RF zashchitil prava prizyvnik* [The Supreme Court of the Russian Federation protected the rights of a conscript]. <https://adventist.ru/2023/11/30/verhovnyj-sud-rf-zashchitil-prava-prizyvnik/>
- Amnesty International. (1996, July 22). *Russian Federation: Prisoner of conscience / conscientious objection: Uvanchaa Dozur-ool Mongushevich* (EUR 46/034/1996). <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/034/1996/en/>
- Amnesty International. (1997, April 14). *Russian Federation: The right to conscientious objection to military service* (EUR 46/005/1997). <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/005/1997/en/>
- Arnold, V. (2022, December 19). *Russia: No legal provision for alternative civilian service during mobilisation*. Forum 18. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2797
- Arnold, V. (2023, December 19). *Russia: "Faith forbids him to take up arms, kill, or take oaths"*. Forum 18. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2881
- Arnold, V. (2025a, January 24). *Russia: Getting alternative civilian service "a hellishly difficult task"*. Forum 18. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2954
- Arnold, V. (2025b, August 20). *Russia: Council of Churches Baptist communities banned*. Forum 18. https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2996
- Bayatyan v. Armenia*, Application No. 23459/03, Grand Chamber judgment (European Court of Human

- Rights, July 7, 2011). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105566>
- Church of Seventh-day Adventists in Russia. (2021). *Osnovy sotsial'nogo ucheniya Tserkvi khristian adventistov sed'mogo dnya* [Fundamentals of the social doctrine of the Seventh-day Adventist Church]. <https://adventist.ru/wp-content/uploads/2021/11/Osnovy-socialnogo-ucheniya.pdf>
- Cohen, A. (1997, September 12). *Russia's assault on religious freedom*. The Heritage Foundation. <https://www.heritage.org/report/russias-assault-religious-freedom>
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2010). *Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member states on human rights of members of the armed forces*. Council of Europe. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdd35
- Constitutional Court of the Russian Federation. (1996, May 22). *Determination No. 63-O on refusal to accept for consideration the request of the Belovsky City People's Court of the Kemerovo Region*. <https://base.garant.ru/12111554/>
- Drogaeva, T. (2022, October 15). *Mobilizovannyi iz Krasnotur'inska osporit reshenie suda, otkazavshego emu v al'ternativnoy sluzhbe* [A mobilized man from Krasnoturinsk will appeal the court decision denying him alternative service]. *Kommersant Yekaterinburg*. <https://www.kommersant.ru/doc/5618896>
- European Bureau for Conscientious Objection. (2024). *Annual report: Conscientious objection to military service in Europe 2023/24*. https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf
- European Union Agency for Asylum. (2025, December). *The Russian Federation: Country focus* (Section 4.2.5, Alternative civilian service). <https://www.euaa.europa.eu/russian-federation-country-focus/425-alternative-civilian-service>
- Federal Law of the Russian Federation No. 31-FZ. (1997, February 26). *On mobilization preparation and mobilization in the Russian Federation* (Art. 17.1, as amended by Federal Law No. 421-FZ of November 4, 2022). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_13454/a15f718fa578f3bbf5737b7aa02e30279d184b35/
- Federal Law No. 125-FZ. (1997, September 26). *On freedom of conscience and religious associations*. https://www.icnl.org/research/library/russia_russiafreedomofconsc/
- Federal Service for Labour and Employment. (2025). *Chislennost' grazhdan, prokhodyashchikh al'ternativnuyu grazhdanskuyu sluzhbu (po sostoyaniyu na 01.02.2025)* [Number of citizens performing alternative civilian service (as of February 1, 2025)]. <https://rostrud.gov.ru/rostrud/devatelnost/alternativnaya-grazhdanskaya-sluzhba/chislennost-grazhdan-prokhodyashchikh-alternativnuyu-grazhdanskuyu-sluzhbu/2025/>
- Friesen, P. M. (1980). *The Mennonite brotherhood in Russia (1789–1910)* (J. B. Toews et al., Trans.). Board of Christian Literature.
- Government of the Russian Federation. (2002, February 14). *The Russian government approved the draft law "On alternative civilian service"*. RIA Novosti. <https://ria.ru/20020214/72389.html>
- Human Rights Committee. (1993, July 20). *General Comment No. 22 (48): Article 18 (Freedom of thought, conscience or religion)* (CCPR/C/21/Rev.1/Add.4). Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=Ru3tjPNQ%2BeC3O9ztD%2FZS yJtASoPHJOHj5BuL01MISwW%2Fn%2FPw8eVOplx6ZhB6lg0itCLFfHI00hUU MR%2Ba6WQ3F9SxJ TcYxfM1w2ORlqD9aNg%3D>
- Human Rights House Foundation. (2002, April 30). *Alternative military service law passed by the Russian State Duma*. <https://humanrightshouse.org/articles/alternative-military-service-law-passed-by-the-russian-state-duma/>

- Human Rights Watch. (1997, July 7). *Russian Federation: Return to restrictive legislation?* <https://www.hrw.org/news/1997/07/07/russian-federation-return-restrictive-legislation>
- Human Rights Watch. (2002, November). *Conscription through detention in Russia's armed forces.* <https://www.hrw.org/reports/2002/russia/russia1102-01.htm>
- Human Rights Watch. (2004, October 19). *The wrongs of passage: Inhuman and degrading treatment of new recruits in the Russian armed forces.* <https://www.hrw.org/report/2004/10/19/wrongs-passage/inhuman-and-degrading-treatment-new-recruits-russian-armed-forces>
- Immigration and Refugee Board of Canada. (1996, February 1). *Russia: Selected military service issues.* Refworld. <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8334.html>
- Jamestown Foundation. (2001, March 22). *Russian lawmakers mull alternative military service legislation.* <https://jamestown.org/program/russian-lawmakers-mull-alternative-military-service-legislation/>
- Jamestown Foundation. (2002, April 24). *Seeking an alternative to Russia's military draft.* <https://jamestown.org/program/seeking-an-alternative-to-russias-military-draft/>
- Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (1993). <https://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm>
- Lunkin, R. (2017, August 7). *Regulating faiths: Make your preaching legal.* Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/regulating-faiths-make-your-preaching-legal>
- Mereu, F. (2002, April 18). *Russia: Duma backs government-sponsored alternative to army.* Radio Free Europe/Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1099447.html>
- Ministry of Labour and Social Protection of the Russian Federation. (2023, February 21). *Order No. 96n "On approval of the lists of types of work, professions, positions in which citizens undergoing alternative civilian service may be employed, and organizations where alternative civilian service is provided".* Federal Service for Labour and Employment. <https://rostrud.gov.ru/rostrud/devatelnost/alternativnaya-grazhdanskaya-sluzhba/normativnye-dokumenty-o-napravlenii-grazhdan-na-ags/prikaz-mintruda-rossii-ot-21-fevralya-2023-g-96n-ob-utverzhenii-perechney-vidov-rabot-professiy-dol/>
- Moskovsky Komsomolets. (2002, February 14). *Al'ternativshchikam vse-taki razreshat sluzhit' v svoym regione?* [Will alternative service personnel finally be allowed to serve in their home region?]. <https://www.mk.ru/old/article/2002/02/14/170953-alternativschikam-vsetaki-razreshatt-sluzhit-v-svoem-regione.html>
- Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2026). *On the situation with human rights in Ukraine* [Report]. <https://mid.ru/>
- Parlamentskaya Gazeta. (2025, February 24). *Prizyvnikam predlozhili razreshit' prokhodit' sluzhbu na oboronnykh predpriyatiyakh* [Proposal to allow conscripts to perform service at defense enterprises]. <https://www.pnp.ru/social/prizyvnikam-predlozhili-razreshit-prokhodit-sluzhbu-na-oboronnykh-predpriyatiyakh.html>
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (1996). *Opinion No. 193 (1996) on Russia's request for membership of the Council of Europe.* <https://pace.coe.int/files/13932/html>
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (1998, June 2). *Honouring of obligations and commitments by the Russian Federation* (Doc. 8127, Information report). <https://pace.coe.int/files/8566>
- President of the Russian Federation. (2022, September 21). *Decree No. 647 "On the announcement of partial mobilization in the Russian Federation".* Official Internet Portal of Legal Information. <https://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001>
- Radio Free Europe/Radio Liberty. (2002, January 30). *Russia report: January 30, 2002.* <https://www.rferl.org/amp/1344462.html>
- Russian Federation. (2023, April 14). *Federal Law No. 127-FZ "On amendments to certain legislative acts of the Russian Federation".* Official Internet Portal of Legal Information.

- <https://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304140051>
- Russian Union of Evangelical Christians-Baptists. (2014). *Social concept of the Russian Union of Evangelical Christians-Baptists*. <https://baptist.org.ru/faith/faith-copy>
- Russian United Union of Christians of Evangelical Faith (Pentecostals). (2022, September 26). *Yuristy SPTs otvetyat na voprosy o chastichnoy mobilizatsii* [SPTs lawyers will answer questions about partial mobilization]. ROSKHVE. <https://www.cef.ru/infoblock/news/read/article/1674783>
- Thomas, M. (2003, September). Russian Federation Constitutional Court decisions on Russia's 1997 law *On freedom of conscience and religious associations*. *The International Journal of Not-for-Profit Law*, 6(1). <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/russian-federation-constitutional-court-decisions-on-russias-1997-law-on-freedom-of-conscience-and-religious-associations>
- Tikhonov, A. (2023, August 31). *Spetsoperatsiya ne povliyala na chislo prokhodyashchikh alternativnuyu sluzhbu v Rossii* [The "special military operation" did not affect the number of people performing alternative service in Russia]. *Vedomosti*. <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2023/08/31/992736-spetsoperatsiya-ne-povliyala-na-chislo-prohodyaschih-alternativnuyu-sluzhbu>
- Trans-European Division. (2018). *The Seventh-day Adventist Church and conscientious objection*. <https://news.eud.adventist.org/all-news/the-seventh-day-adventist-church-and-conscientious-objection>
- Taganrog LRO and Others v. Russia, Applications Nos. 32401/10 and 19 Others, Grand Chamber judgment (European Court of Human Rights, June 7, 2022). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217535>
- United Nations Commission on Human Rights. (1998). *Resolution 1998/77: Conscientious objection to military service*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. https://ap.ohchr.org/documents/E/CHR/resolutions/E-CN_4-RES-1998-77.doc
- Waisberg, P. D. (2004). The duty to serve and the right to choose: The contested nature of alternative civilian service in the Russian Federation. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 1. <https://doi.org/10.4000/pipss.224>
- Zherebyatev, M. (2002, February 28). *Alternative community service in Russia: The results of ten years of debate*. Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/alternative-community-service-in-russia-the-results-of-ten-years-of-debate/>
- RIA Novosti. (2024, May 30). *Expert: In Ukraine, it is impossible to refuse conscription on religious grounds*. <https://ria.ru/20240530/ukraina-1949530045.html>
- TASS. (2024, June 11). *In Ukraine, the president is asked to allow alternative service during martial law*. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/21067645>
- TASS. (2025, March 19). *Council of Europe commission: Ukraine cannot force those who refuse service to carry weapons*. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/23441635>
- Emelyanenko, V. (2024, March 25). *Ukraine has begun the forced mobilization of priests*. *Rossiyskaya Gazeta*. <https://rg.ru/2024/03/25/na-ukraine-nachali-prinuditelnuiu-mobilizatsiyu-sviashchennikov.html>
- Rossiyskaya Gazeta. (2024, June 1). *Strana.ua: Hare Krishnas were mobilized in Ukraine's Zakarpattia region*. <https://rg.ru/2024/06/01/stranaua-v-zakarpatskoj-oblasti-ukrainy-mobilizovali-krishnaitov.html>
- Schack, R. (2025, June 16). *"I will stay with my family in Germany": A conversation with a Ukrainian draft evader*. *InoSMI*. <https://inosmi.ru/20250616/uklonist-273421521.html>

